

УДК 2–285.4(049.2)+821.161.2

ІВАНОВ Валерій Феліксович,
доктор філологічних наук, професор, Україна

ПАРФЕНЮК Наталія Василівна,
аспірант, Україна

ДИСКУРСИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ СИТУАЦІЇ В ТЕКСТАХ ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті подано аналіз особливостей відтворення комунікативної ситуації в текстах полемічної літератури. Розглянуто загальні характеристики та роль полемічної літератури у суспільному житті XVI–XVII ст., тематичну і жанрову специфіку полемічних текстів. На основі проведеного аналізу зроблено висновок про особливості омовлення комунікативної ситуації уніатами та православними та про відсутність уніфікованої класифікації полемічної літератури.

Ключові слова: полеміка, полемічна література, полемічний твір, українська полемічна література XVI–XVII ст.

Актуальність дослідження. Існує велика різноманітність комунікативних навичок та вмінь, які є необхідними для встановлення та підтримання вербального зв'язку із учасником комунікації, подальшому продовженні й ефективному розвитку спілкування. Саме такі навички відіграють основну роль для ефективної реалізації процесу спілкування, забезпечують зв'язність, структурність та логічність текстів різноманітних жанрів. Для відображення комунікативного феномену, що складається з певних сукупностей висловлень, які породжують текст, і таких когнітивних компонентів,

як знання, думки, цілі – застосовують поняття дискурсу.

Полемічна писемність кін. XVI – поч. XVII ст., не зважаючи на критичну оцінку окремих науковців за стилістичний примітивізм, повторюваність та односторонність в аргументації [1, с. 231], стала базовою платформою для висловлення суспільної думки на політичні, релігійні події, для творення національно-релігійної свідомості та виховання патріотичних почуттів. Значний вплив полемічної літератури на національно-релігійну свідомість, ставить її на одне з визначних місць у загальному процесі боротьби українського народу за національну і релігійну незалежність.

Постановка проблеми. Полемічна література є багатоаспектним об'єктом дослідження в історичних, літературознавчих, філологічних і філософських науках, проте і донині його проблемне поле не вичерпано. Особливо заслуговує на увагу дискурсивні особливості відтворення комунікативної ситуації в текстах полемічної літератури, що є менш дослідженим, але не менш актуальним у царині наукового пошуку та викликає інтерес дослідників і фахівців фундаментальних і гуманітарних наук.

Без розгляду тематики полемічної літератури під призмою догматичного та релігійно-морального компоненту неможливо повноцінно досліджувати полемічні тексти як культурне явище, а тільки як «додаток» до політики чи ідеології. Полемічне письменство XVI–XVII ст. потрібно вивчати як полеміку різних релігійних досвідів, традицій церковного життя, різних шляхів пізнання Бога та людини в контексті його мовного вираження.

Аналіз останніх наукових досліджень та розробок. Проблеми вивчення полемічної літератури та явища полеміки широко висвітлено у працях зарубіжних авторів та вітчизняних науковців. Однак більшість таких наукових доробків, присвячених полемічним текстам, документам, творам та артефактам культури, зосереджують свою увагу на технологічних аспектах використання такого виду документаційної діяльності, підкреслюють його особливу функціональність як жанру прози. Так, сучасні дослідники С. Савченко, С. Маслов, В. Перетц, П. Попов, В. Микитась наголошують на важливій функції полемічної літератури в пошуку духовних орієнтирів тієї доби, у відображенні тогочасних уявлень про світ і людину.

Дослідники Я. Запаско, А. Зернова вивчають причини виникнення книгодрукування в Росії та Україні, подають каталог стародруків, виданих на Україні; І. Огієнко та Н. Поплавська – досліджують історію українського друкарства та українські-публіцистичні тексти кін. XVI – поч. XVII ст. С. Бабиц, Я. Бондарчук, П. Кралюк, І. Пасічник, Г. Охріменко та Л. Квасюк розглядають діяльність відомих острозьких діячів-просвітителів, що мали великий вплив на розвиток та зародження друкарства: Г. Смотрицького, І. Вишенського, М. Смотрицького.

Мета і завдання дослідження. Проаналізувати загальні дискурсивні особливості відтворення комунікативної ситуації в текстах полемічної літератури. Для висвітлення мети необхідним є вирішення таких завдань: 1) визначити основні комунікативної ситуації характерні для полемічної літератури кін. XVI – поч. XVII ст.; 2) дослідити загальні особливості відтворення комунікативної ситуації в текстах полемічної літератури; 2) охарактеризувати дискурсивні особливості відтворення комунікативної ситуації в текстах полемічної літератури.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням наукових результатів, отриманих автором. Створення та поширення творів полемічного характеру стало наслідком загострення протягом XVI ст. в Західній Європі міжконфесійних протиріч, які сягнули й українських земель. Особливо важливу роль відіграли книги, які прийнято називати полемічними в суспільно-політичному русі, оскільки в їх текстах піднімалися актуальні питання тогочасного церковного і громадського життя [16, с. 56]. Те, що книги знаходили своїх читачів, підтверджується записами на полях – схвальними або негативними, а також іншими рукописними й друкованими трактатами, спрямованими проти деяких таких друків. А те, що попит на полемічну літературу не припинився, засвідчують переписи острозьких видань, віленської й київської «Книг о вірі», «Діалогу» Мелетія Пігаса.

За визначенням енциклопедії українознавства, що видана під редакцією професора В. Кубійовича, полемічна література – це літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного і національно-політичного змісту кінця XVI – поч. XVII ст., що виникла на західноукраїнських та білоруських землях в умовах віросповідної боротьби [10, с. 386].

Таким чином, полемічний твір був своєрідним синтезом текстових фрагментів із богослужбних книг, Святого Письма, творів Отців Церкви, духовної, морально-навчальної літератури та власних надбань автора, сформованих на захист певних переконань чи на спростування позицій опонентів, що репрезентував світогляд тогочасного суспільства.

Полеміка кінця XIV – поч. XVI ст. характеризувалася, діалогічністю та спрямованістю до широкого кола читачів. Саме можливість всебічного обговорення проблеми, багатоаспектного розкриття теми, поєднання протилежних тверджень привертало гуманістів до діалогу, де істина виступає як правило, не в чітко сформованому висновку, а в самій діалектиці суперечки, у зіткненні ідей, в діалектичному розгляді реальних протиріч» [3, с. 51].

Так, зокрема, на думку української дослідниці риторики полемічної літератури кінця XVI – поч. XVII ст. Н. Поплавської, ці твори детально презентують оригінальну жанрову систему тодішнього вітчизняного письменства, з усією повнотою віддзеркалюють інтелектуальний рівень суспільства на зламі XVI і XVII ст., світогляд авторів і читачів [17, с. 101]. Саме полемічна література перебирає на себе певною мірою функції так званого ораторського проповідництва та історичного літопису.

Полемічна спадщина кін. XVI – поч. XVII ст. виражала як і конфесійні переконання, так й інтелектуальний світогляд авторів-полемістів, тому в ній наявні дві основні тенденції: поунійна та антиунійна. А період кін. XVI – поч. XVII ст. можна назвати часом розквіту української полемічної культури. Таке піднесення позначилось і на мистецькому оформленні, і на тематиці та мові рукописних пам'яток. Якщо в другій половині XVI ст., відбувався процес проникнення народної мови в літературні пам'ятки, причому не лише світського, а й богослужбового характеру, то в першій половині XVII ст. вживання народної розмовної чи української книжної мови стало явищем звичним [19, с. 388].

Першим полеміку активізував представник поунійного напрямку єзуїт Петро Скарга своїми полемічними трактатами «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» та «О заблудженіяхъ руських, и причинахъ по которымъ Греція отделилась отъ римской церкви». Категоричну відповідь на трактати П. Скарги запропонували ортодоксальні православні письменники в творах «Послание до латын из их же книгъ» та «На богомерскую, на поганую латину». Заперечуючи основні позиції книги П. Скарги, православні полемічні трактати містили лише саркастичні випадки щодо особи автора та показували недоліки католицької церкви, однак ідеї унії перші антиунійні твори не спростовували.

Наступним доробком став твір Б. Герберста «Выводы вери костела римскаго и история греческой неволи до унии» [21, с. 45]. Відповіддю на твори Б. Герберста та П. Скарги стали трактати ректора Острозької академії Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» та Василя з Суража (Малюшицький) «Книжиця у 6 розділахъ» або «О единой истинной православной вере и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростресея».

Полеміка Г. Смотрицького була зосереджена на критиці календарної реформи та викривальній історії папства, що базувалась на протестантській тезі про «папу-антихриста», чия влада є «передпеклом», тоді як ключ Царства Небесного доступний лише людям «статечної» православної віри. Трактат «О единой истинной православной вере...» Василя із Суража став першим полемічним твором, який присвяченим критиці догматичних розходжень між православними й католиками, хоча формальним поштовхом до її написання теж стала дискусія щодо впровадження нового календаря. Варто зазначити, що календарну реформу, хоч вона нібито не стосувалася догматичних спорів, і православні, і протестанти сприймали як диктат Папи Римського.

Напередодні Берестейського собору, С. Зизаній друкує «Казанье святого Кирила, патріархи Єрусалимського, о Антихристі и знаках его» [14, с. 82]. Спираючись на трактат кальвініста З. Люберта «De PAPA Romano» («Про римського папу»), полеміст виокремлює 11 «знаків» підтвердження того, що папа є посланцем пекла. Аргумент «папи антихриста», пропагований протестантськими, а далі й православними полемістами, став одним із основних аргументів в агітації проти унії.

Нового поштовху полеміка набула після Берестейського собору 1596 р., який остаточно розділив Русь на уніатську і православну. Відомими на той час були книги «Описание и оборона собору руского Берестейского» П. Скарги та «Справедливое описание поступку и sprawy синодовое, и оборона згоды и едности свершенное, которая ся стала на синоде Берестейском в року 1596» І. Потія [6, с. 427]. У яких автори описують зібрання уніатів як канонічне, а православних – як приватну «сажку в камениці берестейской», спровоковану «єретиками» – кальвіністами та аріанами. Таким чином, прихильники унії звинувачували православних у непокорі до влади і надали полеміці політичного характеру.

У Кракові, у відповідь на трактати, в соцініянській друкарні Родецького, вийшла збірка актів православного собору під назвою «Ектезис» [4, с. 56]. У якій у формі протоколу подано перебіг подій, наведені цитати із документів, названі імена присутніх, переказані виступи в диспутах тощо. Документальність твору справила переконуюче враження на реципієнта, що з канонічного боку православний собор бездоганний, а протизаконною «скажкою» було якраз зібрання уніатів.

Однак найвідоміший із-поміж полемічних творів став написаний на замовлення князя В.-К. Острозького трактат під назвою «Апокрисис» (Відповідь) Христофора Філалета (Христоносець Правдолюб) [8, с. 107]. Особливістю «Апокрисису» є те, що в ньому було сформульовано програму, якою впродовж десятиліть керуватиметься українська полемічна сторона.

«Права й вольності русинів та поляків, знаходяться на одному рівні та пов'язані між собою, тому порушення їхньої рівноваги – це шлях до громадянської війни. Відтак «милість і згода», про яку говорять уніати, може обернутися катастрофою для держави, котра наважується зазіхати на віру своїх громадян» [2, с. 125]. Для нейтралізації впливу «Апокрисиса» на суспільство прихильники унії почали скуповувати та знищувати цей твір. У результаті чого значна частина полемічних творів відома тепер тільки за назвою. Після появи «Апокрисиса» полеміка між уніатами та православними лише загострюється. У боротьбу з Х. Філалетом та Кліриком Острозьким вступає І. Потій із трактатами «Отпис на лист некого Клирика Острожского безыменного» та «Антирисис» [2, с. 125].

Перша чверть XVI ст. характеризувалася подальшим розвитком полеміки. Найвідомішими антиунійними авторами на той час були анонімний автор «Перестороги», М. Смотрицький, Леонтій Карпович, Іов Борецький, Андрій Мужилівський, Захарія Копистенський, від уніатів – І. Потій, Іосиф Рутський, Іосафат Кунцевич, Лев Кревза, а також Ілля Мороховський [13, с. 42]. Однак провідна роль у цей період у полеміці належить Мелетію Смотрицькому та Іпатію Потію.

Варто наголосити, що ініціатор унії Іпатій Потій та представник православного табору (до 1628 р.) Мелетій Смотрицький на кін. XVI – поч. XVII ст. стають авторами найвизначніших полемічних пам'яток. Іпатій Потій наполегливо намагався захистити церковну унію і впродовж останніх років життя видав низку творів на її підтримку «Оборона Флорентийского собора», «Гармония, або согласие веры...» та інші [20, с. 72].

А Мелетій Смотрицький пише лист до І. Потія «О отступлении его з напосланием отцевских до него писаний», а як відповідь на «Гармонію», М. Смотрицький видає трактат «Антиграфі або отповедь на дошкульний твір». Проте найпопулярнішим у той час твором полеміста стала видана у Вільні брошура «Тренос або Плач Східної Церкви» [9, с. 297].

Особливістю твору «Тренос» є те, що він написаний, не як зазвичай у полемічному письменстві, до конкретного опонента, а за іншою складнішою структурою. Вступні розділи, представлені у формі нарікання «Матері-Церкви» на своїх дітей, котрі забули про злагоду, ошукали й покинули її, які спокусилися марнотами світу. А решту твору складають роздуми теологічного змісту, у яких автор засуджує служителів Православної Церкви – неуків, пияків і користолюбців, чие покликання – «не впорядкування церковних справ, а кухоль у корчмі» [7, с. 158]. Отже, позиція М. Смотрицького була побудована на пошуках шляхів виведення православної церкви із моральної кризи.

Цей полемічний трактат спричинив цілу низку заперечень представників поунійного напрямку. Основними відповідями на твір М. Смотрицького стали трактати П. Скарги «Предостережения Руси Греческой верь противь Плача Ортолога» та І. Мороховського «Утешение или утоления плача Восточной Церкви» (Парегорія). У творах полемісти звинувачували М. Смотрицького в пропаганді небезпечних для православної та католицької церкви протестантських ідей.

Пізніше, у 1617 р. з'являється праця уніата Лева Кревзи «Obrona jedności cerkiewnej або dowody któremi sie pokaynie iż grecka cerkiew z łacinska ma byc ziednoczona» [5, с. 56], на яку дав відповідь у формі полемічного трактату «Палінодія» Захарія Копистенський.

Піднесення полемічної публіцистики було викликано, насамперед, поновленням у 1620 р. ієрусалимським патріархом Феофаном Київським православної митрополії. Полеміку розпочав М. Смотриць-

кий, який написав «Лемент у світі убогих на жалосное представлєніє светобливого а в обої добродіталі багатого мужа в бозі велебного господина отця Леонтія Карповича...» та «Виправдання безвинності». Уніатський митрополит Іосиф Рутський у відповідь на «Виправдання...» видає «Двойную вину», на яку отримав від М. Смотрицького «Защиту Верификации». Наступним кроком Рутського став трактат «Экзамен обороны», на який М. Смотрицький відповів «Апендиксом на Экзамен обороны Верификации» [12, с. 17]. Основною темою полеміки між М. Смотрицьким і І. Рутським було питання про повноваження щодо остаточного права призначати на церковні посади в Речі Посполитій – монарх чи константинопольський патріарх.

Згодом М. Смотрицький розпочав полеміку ще із одним уніатським діячем Антонієм Селявою. На продовження до попередньої дискусії з Рутським, Мелетій опублікував «Еленхус» із звинуваченням уніатів у розпалюванні соціальної ворожнечі. Проти тверджень Смотрицького в «Апендиксі...» й «Еленхусі», та його оцінок уніатства виступив А. Селява із полемічним трактатом «Антиеленхус». А на початку 20-х рр. XVII ст. публіцистично-полемічну діяльність активізував знову Іов Борецький. До його полемічних творів антиуніатського спрямування належать «Протестація» та «Юстифікація».

Останнє слово в дискусіях, під час яких було представлено багато злободенних проблем суспільно-церковного життя, все ж належить М. Смотрицькому і полемічному виданню «Юстифікація невинності», адресовану безпосередньо королю Сигізмунду Вазі, а в 1623 р. «Суплікацію» – лист до сенаторів і депутатів сейму [10, с. 112]. Ці повідомлення до вищих державних діячів можна вважати апогеєм публіцистичної творчості М. Смотрицький, направлених на захист православ'я.

Занепад у вищих керівних органах православної церкви – Константинопольському патріархаті, який М. Смотрицький побачив у 1623-1624 рр. під час своєї подорожі, став причиною переоцінки попередніх релігійно-політичних поглядів [15, с. 45]. Полеміст прийшов до висновку, що подальша боротьба за релігійну доктрину православ'я не має сенсу. Тому підтримав ідею унії і став одним із її основних захисників.

Після переходу М. Смотрицького до лав уніатів, були видані книги «Апологія», «О шести отличиях в учении Восточной и Западной церквей», «Катехизис», «Протестація», «Паранезис» (Напучення), у яких полеміст робить спробу переконати православних до примирення, що збереже православ'я від занепаду, а русинам надасть права, сприятливі для освіти й Церкви. Полеміст переконаний, що унія нічим не загрожує православним українцям, а боротьба між ними не варта того, «аби ми, Русь, одна одну проклинали: батьки синів, брат брата, сини батьків» [14, с. 85]. Вихід із кризи Смотрицький вбачає у створенні власного єдиного патріархату під номінальною зверхністю папи – не як глави Римської Церкви, а як Вселенського Пастира.

У відповідь на «Апологію» відомі твори полемічні трактати А. Мужилівського «Антидотум против Апологии» (Antidotum), І. Борецького «Аполія апології Мелетія Смотрицького» (Знищення) та Е. Кіселя «Antapologia» (Діпліца). У відповідь на трактат А. Мужилівського М. Смотрицький видає свою останню полемічну працю під назвою «Екзетезис» (Зіставлення), у якій гостро критикує православ'я і його церковну спільноту та підкреслює її найголовнішу ваду – нездатність до самооновлення: «Не прогресує освіта, не стабілізується церковний порядок, усе залишається «по-старому», тобто у стані деградації». Таким чином ідейна боротьба 20-х років XVII ст. привернула увагу різних конфесій Великого князівства Литовського.

У 30-40-х роках XVII ст. в полемічних дискусіях визначилася тенденція до примирення та перевагою розгляду суспільно значимих питань над релігійно-догматичними. Серед плеяди полемістів цього часу варто відзначити архімандрита Дерманського Свято-Троїцького монастиря уніата Іоана (Яна) Дубовича [11, с. 27]. У своїх творах, зокрема рукописній праці «Оборона соборної апостольської церкви проти всіх еретиків», а також у «Ієрархії, або зверхність у Божій Церкві», «Календар правдивий Христової Церкви», «Образ Східної православної церкви» виступав із критикою унійної церкви, сягав питань церковної історії.

До проблем календарної реформи та обрядових питань повертається Касіян Сакович у своїх польськомовних трактатах «Kalendar stary... i responzy na zarzuty starokalendarzan» (Старий календар) та «Eranorthosis albo Perspektywa» (Перспектива). Саме останній твір полеміста викликав гостру критику серед православних та уніатів. З боку православного табору К. Сакович мав дискусію з П. Могилою, який у 1644 р. видав працю «Litos albo Kamien». К. Сакович відповів трактатом «Кайло, или молот на крушение камней схизмы» [20, с. 117].

Отже, церковно-полемічна публіцистика пройшла складний і неоднозначний шлях розвитку. В ній спостерігалися підйоми і занепади, ідейно-художній ріст і перебирання одних і тих самих питань, але вона зіграла позитивну роль в історії церкви та була тісно пов'язана з суспільно-політичною думкою і літературним рухом українського народу.

Звісно, окрім ідейного різноманіття, полемічна література вирізнялася жанровим різноманіттям: мала форму відкритих послань, призивань, трактатів, сатиричних памфлетів, проповідей. Полемісти використовували значним арсеналом аргументів (юридичних, історичних, релігійно-теологічних), літературних прийомів (каламбури, трагічні плачі, римована проза), специфічних мовних і образних засобів [8, с. 147].

Також варто звернути увагу і на те, що в полемічних творах, насичених посиланнями на біблійні і патристичні джерела, зустрічається поєднання традиційного і модерного для того часу стилів, відчутна творча воля авторів, які вправно оперували догматичними і життєвим матеріалом, цитатою, прагнучи не стільки проголосити істину, скільки окреслити її риси.

Важливим моментом дослідження в сучасній гуманітаристиці залишається характеристика тематики полемічної літератури, адже, за коментарями С. Савченка, до сих пір приділяється увага «жвавішим й ближчим до подій» темами в полемічній літературі, а оминають ті, що «набрали догматично-абстрактного характеру» [18, с. 162]. Хоча добре відомо, що для людей XVI–XVII ст. саме догматичні питання були питаннями «життя й смерті», і саме заради їхнього вирішення полемісти зверталися до історичних аргументів.

Так, без розгляду тематики полемічної літератури під призмою догматичного та релігійно-морального компоненту неможливо розглядати це культурне явище повноцінно, а тільки як «додаток» до політики чи ідеології. Полемічне письменство XVI–XVII ст. потрібно розглядати як полеміку різних релігійних догматів, традицій церковного життя, різних шляхів пізнання Бога та людини.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні методично обґрунтованого підходу щодо трактування, вивчення та аналізу полемічних текстів кін. XVI – пер. пол. XVII ст., який враховуватиме специфіку написання твору та його інформаційно-психологічну складову.

Література:

- Бондарчук Я. В. Острозька слов'яно-греко-латинська академія XVI–XVII ст. [Текст] / Я. В. Бондарчук // Вища педагогічна освіта і наука в Україні: історія, сьогодення, перспективи розвитку. Рівненська обл. / Ред. рада вид. : Н. Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; Ред. кол. тому: Р. М. Постоловський (гол.) [та ін.]. – К. : «Знання України», 2010. – С. 77-83.
- Герасименко Н. А. Інформація та фасцинація в політичному дискурсі [Текст] / Н. А. Герасименко // Політичний дискурс в Росії – М., 2007. – 213 с.
- Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. перша (1574-1700) [Текст] / Я. П. Запаско, Я. М. Ісаєвич. – Л. : Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1991. – 135 с.
- Зимбардо Ф. Социальное влияние [Текст] / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе – СПб. : Питер, 2000. – 448 с.
- Катенева И. Г. Механизмы и языковые средства манипуляции в текстах СМИ [Текст] : дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.01 / И. Г. Катенева. – Новосибирск, 2010. – 250 с.
- Квасюк Л. В. Еволюція поглядів Мелетія Смотрицького на проблему догматичних відмінностей між західною (католицькою) та східною (православною) церквами [Текст] / Л. В. Квасюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 4. – Острог, 2010. – С. 52-60.
- Квасюк Л. В. Питання про зверхність папи римського в полемічному трактаті Христофора Філалета «Апокрисис» [Текст] / Л. В. Квасюк // Історія релігій в Україні : наук. щоріч. / Ін-т релігієзнавства, Філія Львівського музею історії релігії ; ред. рада : д-р істор. наук Я. Дашкевич, д-р істор. наук М. Капраль, д-р істор. наук В. Наулко та ін. – Л. : Логос, 2009. – Кн. II. – С. 104-111. – Бібліогр. : С. 110.
- Квасюк Л. В. Символічне відображення духовних проблем епохи у творах українського мислителя початку XVII століття Мелетія Смотрицького [Текст] / Л. В. Квасюк // Особистісні цінності і переконання філософа та історико-філософський процес : тези Всеукр. наук. конф. «XXI Читання, присвячені пам'яті засновника львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського» (11-12 лютого 2009 р.; Львів) / відп. за вип. В. Л. Петрушенко. – Л. : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – С. 82-84.
- Квасюк Л. В. Догматична проблематика в контексті унійного проекту І. Потія (за твором «Унія греків з костелом римським») [Текст] / Л. В. Квасюк // Історія релігій в Україні : науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, О. Омельчук, І. Орлевич. – Л. : Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010. Кн. 1. – С. 423-430.
- Косенко О. П. Структурно-семантические особенности текстов медийного дискурса [Текст] / О. П. Косенко // Культура народов Причерноморья : научн. журн. – Симферополь : Крым, 2008. – № 142. – Т. I. – С. 386-389.
- Крижинская Ю. С. Грамматика общения [Текст] / Ю. С. Крижинская, В. П. Третьяков. – Х. : Мечта, 1990. – С. 36-37.
- Маслов С. І. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст. [Текст] / С. І. Маслов // Матеріали до вивчення історії української літератури : редкол. : ак. О. І. Білецький, проф. П. М. Попов, доц. Н. Й. Жук та ін. – К. : Вид-во «Радянська школа», 1959. – Т. 1. Давня українська література. Доба феодалізму до кінця XVIII ст. – 309 с.
- Николаева Т. М. Лингвистическая демагогия [Текст] / Т. М. Николаева // Прагматика и проблемы интенциональных. – М. : Пресса, 2005. – С. 154-166.
- Охріменко Г. В. Релігійно-моральний аспект в українській полемічній літературі кінця XVI – початку XVII століття : історико-культурні передумови формування [Текст] / Г. В. Охріменко // Науковий вісник РДГУ. Історичні науки. Випуск 8. – Рівне. – 2009. – С. 21-27
- Парфенюк Н. В. Теоретико-методологічні засади дослідження мови текстів острозьких та уніатських полемістів [Електронний документ] / Н. В. Парфенюк // Науковий блог НаУ»ОА». – Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2013/teoretyko-metodolohichni-zasady-doslidzhennya-movy-tekstiv-ostrozkyh-ta-uniatskyh-polemistiv/>. – Заголовок з екрану.ys

16. Пасічник І. Д. Герасим Смотрицький. Острозькі просвітники XVI-XX ст. [Текст] / гол. ред. І. Д. Пасічник – Острог : Ун-т «Острозька акад.», Українське історичне товариство, 2000. – С. 44-56.
17. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.) [Текст] : монограф. / Н. М. Поплавська ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Р. П. Радишевський; рец. : д-р філол. наук, чл.-кор. М. М. Сулима, д-р філол. наук, проф. В. І. Шкляр, д-р філол. наук проф. Б.С. Криса. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 379 с.
18. Розов М. Маловідомі джерела з історії української мови (рукописи греко-уніатського капітулу м. Перемишля) [Текст] / М. Розов // Питання історії укр. мови. – К. : Дніпро, 1970. – С. 181 – 189.
19. Сухов А. Н. Социальная психология [Текст] / А. Н. Сухов, А. А. Бодалев, В. Н. Казанцев. – 2-е изд. – М. : Академия, 2002. – 600 с.
20. Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики [Текст] / Я. Щапов. – М., 1976. – Ч. 1. – С. 39, 54.
21. Щепкина М. В. Переводы предисловий и послесловий старопечатных книг [Текст] / М. В. Щепкина // У истоков русского книгопечатания. – М. : Просвещение, 1959. – С. 215-264.